

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Сероус А.В. Парламентские процедуры и функции парламента: вопросы взаимоотношенности / А.В. Сероус // Весник Челябинского государственного университета. – 2013. – № 5 (296). – Серия «Право». – Вып. 35. – С. 26–31.
2. Тихомиров Ю.А. Терия компетентности / Ю.А. Тихомиров. – М. : Юринформцентр. – 2001. – 355 с.
3. Парламентское право России : учеб. пособ. / под ред. И.М. Степанова, Т.Я. Хабриевой. – М. : Юрист, 1999. – 392 с.
4. Современный парламент: теория, мировой опыт, российская практика / под общ. ред. О.Н. Булакова. – М. : Эксмо, 2005. – 320 с.
5. Рязанцев И. Н. Парламентские процедуры в Российской Федерации (вопросы теории и практики) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. : спец. 12.00.02 «Конституционное право» / И.Н. Рязанцев. – М., 2005. – 24 с.
6. Теліпко В.Е. Конституційне та конституційно-процесуальне право України : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / В.Е. Теліпко – К. : Центр учбової літератури, 2009. – 568 с.
7. Конституційне право України / [за ред. В.Ф. Погорілка]. – К. : Наукова думка, 2002. – 734 с.
8. Конституція України від 28 червня 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
9. Регламент Верховної Ради України від 10.02.2010 р. № 1861-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1861-17>.

УДК 342.733

АКАДЕМІЧНА СВОБОДА Й АКАДЕМІЧНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ

ACADEMIC FREEDOM AND ACADEMIC RESPONSIBILITY

Маслова Н.Г.,

*кандидат юридичних наук, викладач кафедри наукових основ управління і психології
Інституту підвищення кваліфікації, перепідготовки
Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди*

Стаття присвячена визначенню поняття «академічна відповідальність», з'ясуванню кореляцій між станом академічної свободи та академічної відповідальності, обґрунтуванню основних підходів до їх нормативного закріплення та долучення академічної відповідальності до організаційно-правового механізму забезпечення академічної свободи в умовах демократичної, правової державності.

Ключові слова: права і свободи людини, академічна свобода, академічна відповідальність, академічна спільнота, університетська автономія.

Статья посвящена определению понятия «академическая ответственность», выяснению корреляций между состоянием академической свободы и академической ответственности, обоснованию основных подходов к их нормативному закреплению и привлечению академической ответственности к организационно-правовому механизму обеспечения академической свободы в условиях демократического, правового государства.

Ключевые слова: права и свободы человека, академическая свобода, академическая ответственность, академическое сообщество, университетская автономия.

The article is focused on determining the concept of the academic responsibility, clarifying the correlation between the state of the academic freedom and academic responsibility, substantiation of the main approaches to their regulatory consolidation and including the academic responsibility into organizational and legal mechanism of ensuring academic freedom in terms of democratic, legal statehood.

Key words: human rights and freedoms, academic freedom, academic responsibility, academic community, autonomy of university.

Постановка проблеми. Проблема співвідношення свободи й відповідальності є в кількох аспектах основоположною як для функціонування навчально-наукових закладів, так і для розвитку освіти й науки загалом. Протягом останніх десятиліть академічна спільнота опинилася перед нагиском кількох злободенних дилем, що мають безпосереднє відношення до вищеназваної проблеми. Ці дилеми нерозривно пов'язані з радикальною зміною і трансформацією суспільних цінностей, що відбулась у західному суспільстві, зокрема у США та державах Західної Європи, протягом останніх 30–40 років. Звісно, зовсім не випадково, що ці десятиліття відповідають тому періоду часу, коли освіта і наука стали відігравати ключову роль у постіндустріальному

суспільстві. Саме розпад і радикальна зміна цінностей у суспільстві, що радикально оновлюється, змушує освітян і науковців самотужки шукати нові шляхи та орієнтири свого професійного пошуку.

З іншого боку, варто враховувати соціально-економічні чинники. В умовах глобальної економічної кризи традиційні джерела доходів освітньо-наукових закладів закономірно висихають, змушуючи їх всюди вишукувати способи залишитися на плаву. Навіть вища освіта, котра завжди мала ореол елітарності, нині не застрахована від цих фінансових тисків. У більшості університетів плата за навчання продовжує зростати в геометричній прогресії, і ректори стикаються з величезними проблемами, намагаючись знизити витрати і підвищити ефективність

в умовах гострої конкуренції на ринку освітніх послуг.

Нині існує реальна загроза перетворення академічної спільноти на безправного слугу тих, хто здатен забезпечити беззмарне або, принаймні, стерпне матеріально-фінансове становище освітньо-наукових закладів. За таких умов академічна свобода опиняється перед суттєвою загрозою, адже, як відомо, бідний вільним не буває. І загроза ця є однаково значною, незалежно від того, хто намагатиметься «прибрати під себе» академічну спільноту: держава чи фінансово-промислові групи: в обох випадках під питання ставиться сама подвійна сутність академічної діяльності – пошук істини і поширення знань.

Означені фактори зумовлюють актуальність наукового осмислення загроз академічній свободі та академічної відповідальності як гарантії належного здійснення академічної діяльності.

Стан опрацювання. Проблематика забезпечення академічної свободи протягом останніх років отримала досить широке висвітлення у науковій літературі. Зокрема, питання концептуалізації, етапи історичного розвитку, проблеми нормативного закріплення та реалізації академічної свободи розглядалися в наукових працях таких відомих зарубіжних фахівців у галузі конституційного права, як Л. Александер, В. ван Олстін, А. Доусон, К. Йокьяма, І. Ордоріка, Р. Пост, Д. Раббан, Н. Рапопорт, К. Рассел, К. Сміт, Р. Стендлер, М. Тайт, О. Фісс, Ф. Хатчесон, С. Хук, Е. Шилс. Серед досліджень, присвячених нормативному, зокрема конституційному, закріпленню академічної свободи та її елементів на пострадянському просторі, можна назвати праці С. Барабанової, Л. Волоснікової, Є. Волохової, О. Кайгородцевої, Я. Кузьмінова, І. Нікітіної, В. Нікольського, Л. Пасєшнікової, М. Смирнової, Д. Шапоревої та ін. В Україні дослідження академічної свободи є нечисленними і представлені працями В. Боняк, Д. Герцюк, Ю. Верланова, Н. Маслової, Ю. Юринець.

Проте проблема співвідношення академічної свободи та академічної відповідальності досі не була предметом самостійного наукового дослідження, що негативно позначається на доктринальній основі політико-правових реформ у науково-освітній сфері.

Метою статті є з'ясування можливих кореляцій між станом академічної свободи та академічної відповідальності, визначення основних підходів до їх нормативного закріплення та долучення академічної відповідальності до організаційно-правового механізму забезпечення академічної свободи в умовах демократичної, правової державності.

Вклад основного матеріалу. Чинний Закон України «Про вищу освіту» визначає академічну свободу як «самостійність і незалежність учасників освітнього процесу під час провадження педагогічної, науково-педагогічної, наукової та/або інноваційної діяльності, що здійснюється на принципах свободи слова і творчості, поширення знань та інформації, проведення наукових досліджень і використання їх результатів та реалізується з ура-

хуванням обмежень, встановлених законом» [1]. У найбільш загальному вигляді сутність академічної свободи полягає в гарантованій державою можливості членів академічної спільноти (викладачів, науковців, студентів, аспірантів) вільно обирати зміст, форми і методи своєї академічної діяльності [2, с. 3].

Як слушно відзначає О. Болотова, свобода викладання, як і будь-яка інша свобода, пов'язана з ризиком: щоразу, коли вона надається, існує небезпека зловживання нею [3, с. 11]. Враховуючи те, що свобода викладання є складовою частиною академічної свободи, теза щодо ризиків зловживання нею може бути повною мірою поширена на весь обсяг академічної свободи. У свою чергу, наявність потенційної загрози зловживання академічною свободою законірно породжує тезу про необхідність належного користування нею, або іншими словами – про відповідальну академічну свободу.

Недарма в офіційних міжнародних і європейських документах під академічною автономією розуміється «автономія з відповідальністю» з акцентом на останній. Згідно з рішеннями і обговореннями в межах Болонського процесу існує істотний зв'язок між автономією вищих навчальних закладів, відповідальністю і забезпеченням якості [4, с. 25].

Суб'єктами академічної відповідальності є всі члени академічної спільноти та академічні інституції (університети та інші соціальні інститути, що здійснюють освітньо-наукову діяльність), а її об'єктом – академічна (науково-педагогічна) діяльність. Предметом такої відповідальності може бути адміністративна, фінансова, дослідницька, викладацька діяльність. У зв'язку з цим варто розрізнити зовнішню і внутрішню відповідальність. Зовнішня академічна відповідальність реалізується у взаємодії певного суб'єкта з його соціальним оточенням і означає здатність задовольняти потреби зацікавлених сторін, тобто суспільства, держави, ринку праці тощо. Внутрішня відповідальність зачіпає різні сторони діяльності студентів, викладачів, адміністрації.

За таких умов йдеться, передусім, про так звану позитивну соціальну відповідальність, тобто про належне, сумлінне ставлення до виконання своїх академічних обов'язків, що ґрунтується на високому рівні правосвідомості й розумінні високого покликання освітян і науковців.

Водночас однією з важливих гарантій належного використання академічної свободи є так звана негативна соціальна відповідальність. Відповідальна академічна свобода передбачає відповідальність кожного із членів академічної спільноти перед собою і своєю справою, перед колегами в межах навчально-наукового закладу, перед академічною спільнотою загалом, перед суспільством і державою тощо. При цьому йдеться про увесь комплекс видів соціальної відповідальності – від моральної й корпоративної до юридичної.

Перший вид академічної відповідальності – це відповідальність члена академічної спільноти перед самим собою: викладача – за те, що та як він викладав, науковця – за те, що і як від досліджував, сту-

дента й аспіранта – за те, що і як він вивчав. Тож викладач (науковець, студент), зробивши свій вибір про необхідність викладати (проводити наукове дослідження, навчатися), несе відповідальність за результати і якість виконання цієї справи. Аналогічний підхід може бути застосований і до всіх інших членів академічної спільноти. Відповідальність викладача може виявлятися у почутті провини за неточність і непрофесійне використання навчальної (наукової) інформації, за догматичність і одноманітність її викладу, що призвело до втрати пізнавального інтересу учнів. Натомість, відповідальність студента може виявлятися в почутті провини за недбале ставлення до навчання, пропуски занять без поважних причин, невикористання можливостей бібліотечного фонду, наданого навчальним закладом, що призвело до безрезультатності навчального процесу, відсутності у студента необхідних загальних і фахових компетентностей тощо.

Істотно, що така відповідальність не є правовою і регулюється моральними канонами. У викладача, наприклад, вона може виступати у вигляді страху за наслідки неналежного застосування методів навчання і виховання, або у вигляді сумніву із приводу результатів атестації своїх учнів, за точність реалізації поставленої мети заняття, або у вигляді жалю з приводу невдало обраної методики і технології навчання, відсутності планування ризиків того чи іншого педагогічного експерименту.

Інший вид академічної відповідальності – відповідальність за свої конкретні дії і вчинки перед іншими суб'єктами академічної діяльності (колегами по роботі, студентами, адміністрацією навчального закладу тощо). Вона може мати як моральний, так і корпоративний і навіть правовий характер. У межах цього дослідження нас найбільш цікавить саме останній вид негативної соціальної відповідальності – юридична (правова) відповідальність.

Академічна діяльність значною мірою перебуває у так званому правовому полі, тобто у сфері суспільних відносин, що потребують нормативно-правового регулювання і регулюються правом. Відповідно, реалізація академічної свободи у правовій сфері здійснюється членами академічної спільноти здебільшого у формі використання наданих їм законом прав, проте включає й такі форми, як виконання юридичних обов'язків і дотримання законодавчих заборон, а в необхідних випадках потребує й правозастосування з боку компетентних органів публічної влади та їх посадових осіб.

З точки зору відповідності правовим приписам, поведінка представників академічної спільноти щодо реалізації ними академічної свободи може бути належною, тобто правомірною, такою, що відповідає численним нормативним приписам, або, навпаки, неналежною, неправомірною, і має тягти за собою юридичну негативну відповідальність.

При цьому варто мати на увазі, що представник академічної спільноти не є зберігачем готових відповідей, – він досліджує, аналізує, відбирає інформацію, необхідну для роботи. Тож він має удоскона-

лювати свої методичні навички, і в цьому сенсі його свобода має бути повною, ніхто не має втручатися у виконання представником академічної спільноти його обов'язків. Однак отримання і передача отриманої узагальненої інформації вимагає особливої уваги і роздумів.

Важливим елементом академічної відповідальності є академічна чесність – певна сукупність правил поведінки особи в академічному середовищі. Вона передбачає, передусім, моральну, і тільки потім – корпоративну і правову складові частини регулювання цієї поведінки під час виконання навчальних чи дослідницьких завдань. Загалом, академічна чесність – доволі широке поняття. До нього зазвичай відносять заборону плагіату, шахрайства, обману, залучення підставних осіб для складання іспитів, підроблення підписів в освітньо-наукових документах, фальсифікації та фабрикації результатів наукових досліджень чи фактів, що використовуються в навчальному процесі тощо.

Стосовно студентів повна академічна свобода може породити зловживання, наприклад, застосування методів психічного або фізичного насильства над особистістю студента. Тож відповідальність за свободу викладання, яка буде пов'язана з порушенням прав і свобод своїх студентів, із реалізацією не в повному обсязі освітніх програм відповідно до навчального плану і розкладу занять, за порушення умов навчання і вимог до технічних, зокрема аудіовізуальних засобів навчання, учбових меблів, а також підручників та іншої видавничої продукції, є правовою. Вона може бути виражена в дисциплінарній відповідальності викладача (наприклад, ст. 147 КЗпП України [5]) та/або зумовлена адміністративними приписами, порушення яких тягне за собою застосування адміністративної відповідальності до освітньо-наукової установи (наприклад, п. 1 ст. 5.57; ст. 6.7; п. 2 ст. 19.30 КпАП РФ [6]).

Третім видом академічної відповідальності є відповідальність перед суспільством і державою. Цей вид відповідальності повною мірою перебуває у правовому полі. Чинне законодавство України про освіту закріплює цей вид відповідальності у контексті автономії вищих навчальних закладів. Так, ч. 1 ст. 46 Закону України «Про освіту» [7] і ч. 1 ст. 1 Закону України «Про вищу освіту» [1] визначають, що автономія вищого навчального закладу – це самостійність, незалежність і відповідальність (курсив наш – *Н.М.*) вищого навчального закладу у прийнятті рішень стосовно розвитку академічних свобод, організації освітнього процесу, наукових досліджень, внутрішнього управління, економічної та іншої діяльності, самостійного добору і розстановки кадрів у межах, встановлених цим Законом. У свою чергу, абз. 3 ч. 14 ст. 44 Закону України «Про вищу освіту» містить положення про те, що відповідальність за забезпечення об'єктивності та відкритості прийому до вищих навчальних закладів несуть їх керівники.

При цьому, як слушно відзначає В. Нікольський, важливо чітко розуміти: про відповідальність перед

ким йдеться [8, с. 15]. Для державних університетів це відповідальність перед профільним міністерством, національними чи регіональними законодавчими зборами за підготовку висококваліфікованих кадрів, а відповідальність приватних університетів здебільшого стосується приватних організацій, котрі їх фінансують, сподіваючись найняти їхніх випускників і використати їхню компетентність.

Академічна свобода як один із видів конституційних свобод перебуває під охороною держави. Стосовно цієї свободи завжди є невизначене коло суб'єктів, зобов'язаних її поважати. Звідси впливає, що практично кожен учасник освітньо-наукових відносин буде відповідати за утиск, порушення цієї свободи або введення не передбачених державними імперативами обмежень цієї свободи. Наприклад, свобода викладача, який працює у вищому навчальному закладі, передбачає наявність обов'язкового суб'єкта – адміністрації (ректорату), представників наглядових служб або піклувальника навчального закладу, які зобов'язані поважати і гарантувати цю свободу, але можуть виявитися і порушниками цієї свободи. Тому, проголошуючи академічну свободу як принцип державної політики у сфері освіти і науки, держава в особі своїх представників (органів управління, посадових осіб) несе відповідальність за утиски і нереалізацію цієї свободи, за порушення законодавства про свободу викладання.

Варто відзначити також важливий аксіологічний аспект академічної відповідальності. Так, згідно з Бухарестською декларацією етичних цінностей і принципів вищої освіти в Європейському регіоні (2004 р.), до таких цінностей належать, зокрема, інтелектуальна свобода і соціальна відповідальність, а також моральна відповідальність самостійних дослідників і вчених не тільки за процес досліджень (вибір теми, методи і добросовісність), але й за їх результати [9].

Така позиція цілком узгоджується з універсальними міжнародними вимогами про відповідальність за порушення академічної свободи. Так, згідно зі ст. 2 Декларації ООН «Про право і обов'язок окремих осіб, груп і органів суспільства заохочувати і захищати загально визнані права людини та основні свободи» (прийнята в м. Нью-Йорку 9 грудня 1998 р. Резолюцією 53/144 на 85-му пленарному засіданні 53-ї сесії Генеральної Асамблеї ООН), кожна держава несе основну відповідальність і обов'язок захищати, заохочувати і здійснювати всі права людини та основні свободи, зокрема, шляхом прийняття таких заходів, які можуть знадобитися для створення всіх необхідних умов у соціальній, економічній, політичній та в інших сферах, і правових гарантій, необхідних для забезпечення того, щоб усі особи під її юрисдикцією, індивідуально і спільно з іншими могли користуватися всіма цими правами і свободами на практиці [10]. Ця відповідальність пов'язана із заборонаю заперечення або обмеження академічної свободи, але вона не має на увазі вседозволеність. Через це вона завжди перебуватиме в рамках обмежень, встановлених від імені держави, які стихійно або свавільно міняти не можна.

Насправді, вся суть академічної свободи полягає в тому, що вона має бути прив'язана до відповідальності аби слугувати чомусь більшому, ніж індивідуальні потреби окремого члена академічної спільноти. Академічна свобода, як слушно зауважують Дж. Фінкін і Р. Пост, нерозривно пов'язана з вищими цілями академічної спільноти: це свобода викладання і дослідження, а не свобода від професійних стандартів або обов'язків. Разом зі значною академічною свободою, як завжди це буває в сучасній державі, приходять і велика відповідальність.

Підзвітність і відповідальність академічної спільноти, зокрема академічних інституцій (університетів, науково-дослідних закладів тощо) є важливим елементом загального механізму підтримання збалансованості між рівнем академічної свободи і державним контролем в освітньо-науковій сфері. Як засвідчує досвід провідних демократичних країн світу, консенсус у цій сфері полягає у визнанні того, що академічна спільнота має нести відповідальність перед державою і суспільством за:

- повне інформування громадськості про свою освітню (навчальну) і науково-дослідницьку діяльність;

- забезпечення якості та високих стандартів під час здійснення своїх освітніх, наукових і дослідницьких функцій і виконання обов'язку захищати і гарантувати неупередженість своєї навчальної, наукової та дослідницької діяльності стосовно будь-якого втручання, несумісного з тими завданнями, що перед ними стоять;

- забезпечення в межах наявних коштів високої якості освіти, що відповідає академічним вимогам, за можливості, для найбільшої кількості осіб;

- сумлінне і відкрите для суспільства ведення обліку;

- ефективне використання людських, фінансових, матеріально-технічних і інформаційних ресурсів;

- забезпечення того, щоб у своїй діяльності наукова спільнота займалася сучасними проблемами, що стоять перед суспільством, а навчальні програми, а також освітньо-наукові заходи відповідали мірою можливостей нинішнім і майбутнім потребам регіону і суспільства загалом і відігравали важливу роль у підвищенні можливостей для випускників знайти своє місце на ринку праці;

- забезпечення оновлення бібліотечного фонду та вільного доступу до сучасних навчально-методичних, науково-дослідних та інформаційних ресурсів, використання яких необхідно викладачам або студентам в їх викладацькій, науковій та дослідницькій діяльності.

Висновки. Проведене дослідження дає змогу зробити такі висновки:

1. Академічна свобода в умовах демократичної, правової державності має бути відповідальною.

2. Академічна відповідальність є різновидом соціальної відповідальності, а отже, має як позитивний, так і негативний аспекти.

3. Негативна академічна відповідальність члена академічної спільноти включає три рівні: 1) відповідальність перед самим собою, 2) відповідальність перед іншими суб'єктами академічної спільноти; 3) відповідальність перед державою і суспільством. Перший рівень академічної відповідальності має суто моральний характер, другий рівень може мати моральний, корпоративний або правовий характер, натомість, третій рівень є суто правовим.

4. Академічна відповідальність є важливим елементом загального механізму підтримання збалансованості між рівнем академічної свободи і державним контролем в освітньо-науковій сфері.

З'ясування галузевої специфіки академічної відповідальності (зокрема в аспекті підстав, суб'єктного складу, заходів відповідальності, порядку накладення стягнень тощо) є перспективним напрямом подальших досліджень у цій сфері.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про вищу освіту : Закон України від 1 липня 2014 р. № 1556-VII [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1556-18>.
2. Маслова Н.Г. Конституційно-правові засади академічної свободи в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / Н.Г. Маслова; ХНУВС. – Х., 2013. – 20 с.
3. Болотова Е.Л. Ответственность преподавателя как способ выражения свободы преподавания / Е.Л. Болотова // Юрист ВУЗа. – 2011. – Март. – С. 11.
4. Шабалин Ю.Е. Принципы академической автономии / Ю.Е. Шабалин // Совет Ректоров. – 2008. – № 9. – С. 21–26.
5. Кодекс законів про працю України, затв. Законом УРСР від 10 грудня 1971 р. № 322-VIII (з наступ. змін. і доп.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/322-08>.
6. Кодекс РФ об административных правонарушениях от 30 декабря 2001 г. № 195-ФЗ (с изм. и доп.) [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_34661.
7. Про освіту : Закон України від 23 травня 1991 р. № 1060-XII [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1060-12>.
8. Никольский В.С. Между ответственностью и автономией / В.С. Никольский // Известия МГИУ. – 2005. – № 1(1). – С. 12–17.
9. Бухарестская декларация этических ценностей и принципов высшего образования в Европейском регионе, принята на Международной конференции по этическим и моральным измерениям в высшем образовании и науке в Европе, г. Бухарест, 2–5 сентября 2004 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.sde.ru/files/t/pdf/2.pdf>.
10. Декларация о праве и обязанности отдельных лиц, групп и органов общества поощрять и защищать общепризнанные права человека и основные свободы, принята на Пятдесят третьей сессии Генеральной Ассамблеи ООН 9 декабря 1998 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_349.